

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

UOT 821.09

SATİRA ƏDƏBİ NÖVÜ VƏ JANRLARI

AMEA-nın akademiki İsa Həbibbəyli

Məqalədə ədəbi növlərin və janrların təsnifatına yenidən baxılması zərurətindən bəhs edilir. Müəllif ədəbi növlərin klassik təsnifatındakı Aristotel, Nikola Bualo, Hegel və Vissarion Belinski tərifindən müəyyən edilmiş epik, lirik və dramatik ədəbi növ təyinatına əlavə olaraq satiranın da müstəqil ədəbi növ olması qənaətini əsaslandırır.

Məqalədə ilk dəfə olaraq satira ədəbi növünün satirik və yumoristik janrları da təqdim edilmişdir

Açar sözlər: ədəbi növ, janr, satira, yumor

Ədəbiyyatşünaslıq elmində XXI əsr ədəbi növlərin yenidən təsnifləndirməsinin başlanması mərhələsi kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində həmin sahədə hələlik nisbi sabitlik müşahidə edilsə də, dünya elmində bu istiqamətdə bəzi müzakirələr və axtarışlara başlanılmışdır.

Artıq ədəbi növlərlə əlaqədar məlum klassik təsnifatda olduğu kimi epik, lirik və dramatik ədəbi növlərdən başqa xeyli dərəcədə mübahisəli olsa da liron-epik ədəbi növ, didaktik ədəbi növ, detektiv ədəbi növ, fantastik ədəbi növ kimi müddəalar da meydana çıxmışdır. Bundan başqa, son dövrlərdə satira ədəbi növü məsələsi də elmi dövriyyədə özünəməxsus yer tutur. Xüsusən, satira ədəbi növü və bu ədəbi növün janrları haqqında ciddi araşdırmaların meydana çıxması ədəbiyyatşünaslıq elmində satira nəzəriyyəsinə yenidən baxılması zərurətini yaranmışdır.

Ədəbiyyatda satira bədii gülüşlə əlaqədar olduğu üçün ilk növbədə gülüşün mahiyyəti, xarakteri və vəzifələrinin əsaslı şəkildə izah olunmasına ehtiyac vardır.

Gülüş – özünü, ətrafı və dünyanı dərk və təhlil etmək, dəyərləndirmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyətidir.

Cəmiyyətin inkişafına və insanın ictimai fəallığına satira qədər təsir edə bilən başqa bir vasitə göstərmək çətindir. Buna görədir ki, haqlı olaraq satira «ümumi narkoz olmadan cəmiyyətin orqanizmini müalicə edən cərrah» [6, 407] kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyatda satira müdrikliyin və hazır-cavablığın göstəricilərindən biridir.

Təqdim edilmə xüsusiyyətlərinə və bədii formasına görə satirik və yumoristik xarakterə malik olsa da, satira anlayışı həm də ədəbiyyatda gülüşün ümumi adını bildirir. Ədəbiyyatda satira – bədii gülüş mənasında qəbul olunur.

Nəzəri ədəbiyyatda satiradan janr, bədii təsvir vasitəsi, üslubi istiqamətlərdən biri kimi bəhs edilmişdir. Bizim fikrimizcə, özünəməxsus eynitipli janrlar qrupuna malik olduğuna görə satira ədəbiyyatın növlərindən biridir.

Əldə etdiyimiz məlumata görə ilk dəfə antik yunan filosofu Aristotel bizim eradan əvvəl IV əsrdə özünün məşhur “Poetika” əsərində satiradan və onun müxtəlif formalarından söz açmışdır. Belə ki, o, özünün “Ritorika” adlı əsərində bundan əvvəl yazdığı “Poetika” kitabında gülüş mövzusunə ayrıca yer ayırdığı, orada “zarafatdan və onun neçə növü olmasından” [2, s.286] bəhs etdiyi barədə məlumat vermişdir. Lakin dövrümüzə gəlib çatmış “Poetika” əsərində satira və ya gülüş haqqında açıq və ya örtülü şəkildə müəyyən qısa fikirlər öz əksini tapsa da, zarafat və onun növlərinə dair heç bir əhatəli məlumata rast gəlinmir. Görünür, tarixdən məlum olduğu kimi, perqament üzərində yazılmış “Poetika” əsəri oğurlanaraq uzun müddət qaranlıq və nəm yerdə saxlanıldığı üçün onun itmiş və ya çürüyüb oxunmaz hala düşmüş müəyyən hissələri arasında gülüşə, zarafata və onun növlərinə dair hissələr sıradan çıxmışdır.

Bununla belə, “Ritorika” və “Poetika” əsərlərində ədəbiyyatda və həyatda gülüş (zarafat) haqqındakı fikirlər çox olmasa da, mövcud müddəalar Aristotelin bədii gülüşə, satiraya dair baxışları barədə müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. “Ritorika” da belə məlumatlar çox olmasa da, oradakı mülahizələrdən Aristotelin ədəbiyyatda gülüş haqqında olan fikirlərinin, hər halda nədən ibarət olduğunu təxmin etmək mümkündür. Çünki Aristotel burada “Poetika” əsərində biz artıq söyləmişdik ki, zarafatın neçə növü var” - cümləsinin ardınca «belə ki» ilə başlanan izahedici sözləri ilə zarafatın ifadə formalarının fərqli xüsusiyyətlərini elmi-nəzəri cəhətdən müəyyən etmişdir. Ona görə də Aristotelin zarafatın ifadə formaları haqqındakı fikirlərini təxminən onun ədəbiyyatda gülüş və onun funksiyalarına dair mülahizələri kimi başa düşmək olar. “Ritorika”da zarafata dair öz əksini tapmış aşağıdakı mülahizələr ümumi şəkildə olsa da Aristotelin satira nəzəriyyəsinin ana xətlərini özündə əks etdirir: “O ki, qaldı zarafata, demək lazım gəlir ki, ...rəqibin ciddiliyini zarafat, zarafatı isə ciddilik vasitəsi ilə ifadə etmək lazımdır. ...Belə ki, onlardan (gülüşün formalarından – İ.H.) biri azad bir insan üçün yararlıdır, digəri isə yox. Hər kəs özünə uyğun olanı seçə bilər. İstehza təlxəklə müqayisədə daha ali keyfiyyətə malikdir. Ona görə ki, birinci halda insan Zarafatdan öz xoşu ilə istifadə edir, təlxəksə onu əyləndirmək üçün isə salır” [2, 286].

Deməli, Aristotel bədii gülüşü, zarafatı ədəbiyyatın mühüm vasitələrindən biri hesab etmişdir. O, zarafatın ciddiliyini göstərməklə satiradan danışmış, istehza və təlxəkdən bəhs edərkən isə yumordan söz açmışdır. Bu isə Aristotelin bədii gülüş, yaxud satira haqqında tam biliklərə malik olduğunu, əsərlərində gülüşdən bəhs etdiyini təsəvvür etmək üçün kifayət edir.

Beləliklə, Aristotel nəinki bədii gülüşün ədəbiyyatdakı rolunu və əhəmiyyətini düzgün müəyyən etmiş, hətta onun satirik və yumoristik xarakterli istiqamətləri barədə aydın qənaətə malik olmuşdur. Doğrudur, bu mülahizələri Aristotelin gülüşün formaları ilə yanaşı, həm də bədii ifadə vasitələri haqqındakı qənaətləri də hesab etmək olar. Aristotelin “Ritorika” əsərində haqqında söz açdığı mübaligə və kiçiltmə barəsindəki fikirlərində də əsasən gülüşlə əlaqə-

li bədii ifadə vasitələrinə dair xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Ona görə də bu mülahizələr Aristotelin ədəbiyyatda satirik bədii vasitələr haqqındakı baxışlarını və ya qənaətlərini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Müşahidələr göstərir ki, Aristotel “Poetika” əsərində ədəbiyyatda bədii gülüş haqqında qısa və örtülü olsa da əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşdür. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Aristotel satiradan danışarkən boş laqırtını yox, sağlam gülüşü ədəbiyyat üçün faydalı hesab etmişdir. Aristotelin “Poetika” əsərində antik yunan ədəbiyyatının yaradıcısı Homerin yaradıcılığında “laqırtını deyil, gülməli” [3, s.50] ayıraraq təsvir etməsini təqdir etməsi onun gülüş nəzəriyyəsində faydalı, təsirli və əhəmiyyətli gülüşün əsas kimi qəbul olunduğunu göstərir.

Bundan başqa, fikrimizcə, komediya janrı haqqında yazarkən nəzərə çarpdırdığı aşağıdakı fikirlər də Aristotelin satira nəzəriyyəsinin ana xətlərini təşkil edir: “Başa düşmək lazımdır ki, gülməli özü də eybəcərliyin bir hissəsidir. Gülməli – heç kimə iztirab və zərər verməyən, hər hansı bir müəyyən səhv və çirkinlikdir. Misal üçün, uzağa getmək lazım deyil, elə komik maska özü də bir növ eybəcər və çirkindir, ancaq iztirab ifadə etmir” [3, 49].

Bu mülahizələri ilə Aristotel satiranın hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə gülüş, satira həyatdakı səhvləri və çirkinlikləri aradan qaldırmağa qarşı mübarizə aparmalıdır. Aristotelin “gülməli heç kimə iztirab və zərər verməməlidir” mülahizələrində isə satiradan şəxsi məqsədlər və qərəzli niyyətlərlə istifadə olunmamasına qarşı çağırışlardan ibarətdir ki, həmin məsələ bütün dövrlərdə olduğu kimi, XXI əsrdə də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Aristotelin antik yunan ədəbiyyatı və elmi fikrinin görkəmli nümayəndələri ilə birlikdə böyük komediya ustası Aristofanın da adını çəkməsi onun satirik ədəbiyyata müsbət münasibətini ifadə edir.

Bütün bunlarla bərabər, Aristotelin “Poetika” əsərində satiradan ədəbi növ kimi bəhs etməsinə dair də əhəmiyyətli elmi fikirlər vardır. Fikrimizcə, Aristotel “Poetika”da ədəbiyyatın epik, lirik və dramatik ədəbi növləri haqqında anlayışları meydana qoyduqdan sonra, örtülü şəkildə “yara-

maz adamların əməllərindən mövqeyə çəkən ədəbiyyatdan söz açmaqla satiraya işarə etmişdir: “Daha ciddi şairlər gözəl əməlləri, həm də özlərinə bənzər adamların əməllərini təcəssüm etməklə məşğul olmuş, daha yüngülləri isə əvvəllər gülməli nəğmələr yazmaq yolu ilə yaramaz adamların əməllərini əks etdirmişdir [3, 49]”. Buradakı “gülməli nəğmələr” və “yaramaz adamların əməllərini əks etdirmək” sözləri ilə Aristotel müstəqil ədəbi növ kimi satira ədəbi növünün də mövcud olması qənaətini irəli sürmüşdür. “Ritorika” əsərindəki “zarafat və onun növləri” haqqındakı mülahizələri də Aristotelin “satira ədəbi növü və onun janrları haqqında təlimi” mənasında da başa düşülə bilər. Çünki özünəməxsus janrlar qrupuna malik olmaq ədəbi növün yaranmasında ən başlıca amillərdən biri olduğu üçün “zarafatın növlərindən” (yəni janrları və ya şəkillərindən) söz açmaq nəinki məntiqi mənada, hətta sözün birbaşa mənasında satira və onun janrlarının etiraf etmək deməkdir. Beləliklə, ilk dəfə ədəbi növlərin elmi təsnifatını müəyyən etmiş Aristotel, hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə digər ədəbi növlərlə birlikdə satiradan da örtülü şəkildə olsa da ədəbi növ kimi bəhs etmişdir.

Ədəbi növlər və janrlar məsələsinə Aristoteldən sonra XVII əsrin görkəmli fransız ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Nikola Bualonun məşhur “Poeziya sənəti” əsərində yenidən qayıdılmışdır. Bualo digər ədəbi növlərlə birlikdə “Poeziya sənəti” adlı əsərində satiranı da təhlildən keçirmişdir. Nikolo Bualo satiranın gülüşün xarakterinə görə fərqli təzahür formalarına malik olduğu qənaətində olmuşdur. O, yunan və fransız ədəbiyyatının təcrübəsində ədəbiyyatda satiranın satirik – «alovlu və yandırıcı», yumoristik – «şən gülüş» formalarının olduğunu müşahidə edərək, ilk dəfə olaraq onları bir-birindən fərqləndirmişdir.

Məlumdur ki, Aristotel bədii gülüşdən qısa şəkildə bəhs edərkən satira və yumora dair bəzi işarələr etsə də, gülüşün bu ifadə formalarından açıq şəkildə danışmamışdır. Bu mənada Bualo satira haqqında Aristotel təlimini genişləndirmiş, nəzəri müddəalarla daha da zənginləşdirmişdir. Daha doğrusu, ədəbiyyatda ümumi satira nəzəriyyəsi Aristotela, satira ədəbiyyatında satirik və yumoristik gülüş təlimi isə Bualoya məxsusdur. Nikola Bualo satiranı Roma ədəbiyyatına ilk dəfə gətirmiş Luitsilinin satirik şeirlərini «vətəndaşlara həqiqəti

söyləyən, güclülərin qarşısında titrəmədən, lovğa varlılardan namuslu yoxsulların intiqamını alan»[4, s.30] ciddi bədii əsərlər kimi yüksək qiymətləndirirdi. Bualo Yuvenalın ciddi şeirlərini «qılinc qədər kəskin satiralar» kimi satirik ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərini tam olaraq əks etdirən əsərlər hesab edərək yazmışdır: «Yuvenalın qılinc qədər kəskin satiralarında hiperbola (mübaligə – İ.H.) qəzəblə bütün hüdudları vurub keçir, onu cilovlamaq mümkün deyildir. Yuvenalın şeiri tikanlıdır, qırır-tökür, yandırır. Lakin bu yandırıcı şeirdə nə qədər həqiqət, nə qədər əsil gözəllik vardır... Elə buna görə də onun şeiri kəskin, alovlu və yandırıcıdır» [4, 30].

Yumoristik gülüşün də xarakteri Bualo tərəfindən elmi-nəzəri cəhətdən dəqiq müəyyən olunmuşdur. Bualo antik yunan şairi Horatsinin timsalında ədəbiyyatda yumorun mahiyyətini aydınlaşdırmışdır. «Horatsi şən gülüşlə (yumorla – İ.H.) qəzəbi azaldırdı. Ədabazlar və axmaqlar onun qarşısında titrəyir, ağızlarını açıb danışa bilmirdilər... Şair onlardan hər birini öz adı ilə göstərməkdən qorxmamış, onları əbədi-lik bədnam etmişdir» [4, 30].

Nikola Bualo satira ədəbi növü haqqında demək olar ki, düşünməmişdir. Lakin o, satirik xarakterli janrlar: epiqrama və vedovil haqqında müəyyən nəzəri fikirlər bildirmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, satirik gülüşün ifadə formalarından bəhs etmək məntiqi mənada satiranı ədəbi növ kimi etiraf etmək deməkdir.

Satira nəzəriyyəsinin formalaşdırılmasında görkəmli alman filosofu Georq Vilhem Fridrix Hegelin də mühüm xidmətləri vardır. Hegel özünün “Estetikaya dair mühazirələr” əsərində [9] satiradan ilk dəfə olaraq xüsusi bir bölmədə bəhs etmişdir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, satiranın fəlsəfi mahiyyətini müəyyən etmək vəzifəsini hamıdan əvvəl Hegel həyata keçirmişdir. O, satiranın özünə məxsus xarakterini nəzəri şəkildə aşağıdakı kimi izah etmişdir: “İfrat subyektivliklə eybəcər xarici aləm arasında üzə çıxan ziddiyyətin obrazını nümayiş etdirən incəsənət növü – satiradır”[9, 225]. Satiranın mahiyyətindən bəhs edən Hegelə görə “satira təsəvvürün azad sıxıntından uzaq gözəlliyi çərçivəsində öz varlığından məmnun olmur... Əksinə, bu təsəvvür fərdi obyektivlik və onun abstrakt prinsipi ilə empirik gerçəklik ara-

sında olan ziddiyyətə güclü surətdə meyl edir [9, 225]. Hegelin fikrincə «satirada idealın aşınıb parçalanmasının öz daxili mahiyyəti etibarilə adi (bəsit) cizgiləri ön plana keçir [9, s.226]. Hegelin baxışlarında “dövrünün qüsurlarını açıb göstərmək” satiranın əsas məqsədlərindəndir. Lakin böyük alman filosofu haqlı olaraq bu fikirdə idi ki, satira bu işi mücərrəd bir formada yox, “olduqca əyani şəkildə, həm də boş deklomatiyaya yol vermədən icra etməlidir” [9, 226].

Hegel satiranın qarşısında duran vəzifələri də aydın şəkildə görmüş və dəqiq ifadə etmişdir: “Satira sərt prinsiplər (müasir dövrlə ziddiyyət təşkil edən prinsiplər) abstrakt səciyyə daşıyan müdriklik və böyük inadkarlıqla yalnız ona məxsus yoldan dönməyən bir xeyirxahlıq tələb edir” [9, 227]. Buradan görünür ki, Hegel satiranın vəzifələrini mövcud cəmiyyətə müxalifətdə olan bir ədəbi qüvvə kimi görmüşdür. Lakin o, satiradan – həmin müxalifətçi ədəbi qüvvədən yalnız “böyük inadkarlıq”, radikal davranış yox, həm də müdriklik və xeyirxahlıq tələb olunduğunu nəzərə çatdırmağı zəruri hesab etmişdir.

Hegelin satira nəzəriyyəsində tənqid ruhlu ədəbiyyatın iki qolu – satirik və yumoristik istiqamətlərinin mahiyyəti açıqlanmış, məqsəd və vəzifələri müəyyən olunmuşdur. Hegel yumorun özünəməxsusluğunu şərtləndirən xüsusiyyətləri elmi cəhətdən düzgün ifadə etmişdir. Homerin baxışlarında yumor “gerçəkliyin pozulmaz obrazını əldə etmək” üçün, “zarafat mahiyyətli elementlərdən”, “səmimi və zəngin bir ruhla” yazıcının “qərəzsiz, mülayim, nəzərə çarpmayan təhkiyə formasında təzahür edən” gülüş tipidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hegelin baxışlarındakı yumor anlayışı gülüşün bu qolunun əsas xüsusiyyətlərini tam ifadə edir. Hegelin yumoru ədəbiyyatda «məzhəkəvilik» kimi göstərməsi də gülüşün bu formasının ruhunda yaşayan mülayimlik, səmimilik və xeyirxahlıq, islahedicilik xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlar isə Hegelin həm də ədəbiyyatda yumorun satirik gülüşdən fərqli cəhətlərini də düzgün müəyyən etdiyini nümayiş etdirir. Lakin Hegeli gülüşün bu növünü “subyektiv yumor” adlandırmışdır ki, bu da heç şübhəsiz, onun idealist filosof olmasından irəli gələn təbii bir xüsusiyyətdir. Onun fikrincə, məhz belə yumor “yalnız özünün subyektiv əqli imkanlarını göstərmək üçün istənilən məzmunun

imkanlarından bəhrələnmə bilər” [9, 313]. Bu mənada “subyektiv yumor” anlayışı yumorun mahiyyətində subyektivliyin olmasını deyil, Hegelin yumora subyektiv münasibətini bildirir. Buradakı “subyektiv yumor” sözlərini daha çox cəmiyyət hadisələrinin tənqidinə ünvanlanan satirik gülüşdən fərqli olaraq, yumorda fərdi münasibətlərin islah etmək üçün məzəmmət edilməsi mənasını da ifadə edə bilər. Yaxud “subyektiv yumor” anlayışını bir yazıcının fərdi tənqidi münasibəti kimi də başa düşmək olar.

Bununla belə, Hegel son nəticədə yumorun da cəmiyyətə və insana münasibətdə obyektivlik göstərmək imkanlarını da görmüşdür. «Başqa bir cəhətdən yumor özünün subyektiv təzahürləri (təsvirləri) çərçivəsində gülüş obyektini və onun formalaşmasını göstərərək, hadisənin mahiyyətinə daxil olur və sanki bu kimi obyektiv yumora çevrilir» [9, 320]. Obyektiv yumora münasibətdə «sanki» sözünü işlətməsinə baxmayaraq, bu faktorun mövcudluğunu müşahidə etməsi Hegelin geniş mənada satiraya, konkret halda isə yumorun xarakterinə yalnız birtərəfli şəkildə yanaşmadığını göstərir.

Göründüyü kimi, Hegel təlimi satira haqqındakı özünə qədər mövcud olan təsəvvürləri daha da dərinləşdirmiş, elmi cəhətdən zənginləşdirərək inkişaf etdirmişdir. Bu mənada Hegel təlimi satira nəzəriyyəsində yeni elmi mərhələdir.

Görkəmli rus tənqidçisi Vissarion Belinski (1811-1848) «Ədəbiyyatın növlərə və janrlara bölünməsi» əsərində çox geniş şəkildə olmasa da, satirik ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə də nəzər salmışdır. O, satirayı «epiqramatik ədəbiyyat» [11, 85] kimi səciyyələndirmişdir. Böyük rus tənqidçisi epiqrama kimi təqdim etdiyi həcvnəvislik ədəbiyyatını «ya şairin bir şıltaqlığı, ya da başqasının üzünə vurduğu şillə» [11, 85] kimi xarakterizə etmişdir. Hər iki xüsusiyyət ümumi olsa da, satiranın xüsusiyyətlərini tam, qısa, konkret və obyektiv surətdə ifadə edir.

Beləliklə, satira nəzəriyyəsi Aristoteldən başlayaraq XIX əsrin ortalarına qədər görkəmli elm adamlarını: ədəbiyyatşünasları və filosofları düşündürmüş və məşğul etmişdir. Uzun əsrlər ərzində pillə-pillə inkişaf edərək satira haqqında aydın bir konsepsiya yaradılmışdır. İlk növbədə satira həm ümumiyyətlə cəmiyyətə xas olan

tənqidi münasibəti ifadə edən gülüş kimi, həm də ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən biri olaraq müəyyən edilmişdir. Satiranın «dövrün nöqsanlarını» göstərməsi onun həm cəmiyyətdəki, həm də ədəbiyyatdakı əsas vəzifəsidir. Müxtəlif dövrlərin ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri satiranın qərəzli, radikal yox, xeyirxah məqsədlərə və inkişafa xidmət etməsini, müdriklik və yetkinliyi onun əsas prinsipi kimi görmüşlər. Eyni zamanda, satiranın bir qolu kimi yumorun da qərəzsiz, mülayim, məzhəkəvari xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsi cəmiyyət və sənət baxımından əhəmiyyətli sayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin satiraya dair mülahizələri satira nəzəriyyəsinin bünövrəsini təşkil edir. Bualo antik satira nəzəriyyəsinə yumor haqqında fikirlərdən və bəzi satira janrlarından başqa yeni bir şey əlavə etməsə də, onu daha da möhkəmləndirmişdir. Vilhelm Fridrix Hegelin satiraya həm cəmiyyət və həm də sənət miqyasında verdiyi qiymət və açıqlamalar satiradan ədəbi-fəlsəfi bir sərvət kimi bəhs etməyə imkan yaratmışdır. Vissarion Belinskinin satiraya dair tezisləri satira nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Son iki əsrdən artıq bir dövr ərzində satira təlimi klassik nəzəriyyəçilərin və filosofların müəyyən etdiyi nəzəri-estetik sistem əsasında inkişaf etmiş, daha da təkmilləşdirilmişdir. Satirik ədəbiyyatın sonrakı inkişafı və xüsusən bu ədəbiyyata aid spesifik janrların meydana çıxmasının genişlənməsi satiranın ədəbi növlərdən biri olmasına dair fikirlərin meydana çıxmasına zərurət yaratmışdır.

Vissarion Belinski XIX əsrin əvvəllərinə satirik ədəbiyyatın inkişaf etməkdə olduğunu hiss edərək, satiranın ədəbi növə çevrilmək ehtimalına inamını da nəzərə çatdırmışdır. Onun fikrincə, «satira tək-cə nöqsanlar və zəif cəhətlər üzərində gülüş olmaqla qalmamalı, baş verən eybəcərliklərin üzərində şimşək və ildırım kimi çaxmalındır» [11, 64].

Bununla belə, Vissarion Qriqoryeviçin yaşayıb-yaratdığı XIX əsrin otuz-qırxıncı illərində rus ədəbiyyatında satirik ədəbiyyat hələlik geniş inkişaf etmədiyi üçün satiranın tam olaraq ədəbi növə çevrilməsini təsdiq etmək mümkün olmamışdır. Əsasən təmsillər yazmaqla məşğul

olan İvan Krılovun (1769-1844) yaradıcılığı isə satiradan ədəbi növ səviyyəsində söz açmaq üçün tam yetərli deyildi.

Satiranın ədəbi növ olduğunu müəyyən etmək baxımından böyük alman filosofu Vilhelm Fridrix Hegel daha irəli getmişdir. Onun «Estetika» adlı əsərindəki aşağıdakı fikirlər satiranın ədəbi növlərdən biri olmasının etirafı deməkdir: «İfrat subyektivliklə xarici aləm arasında üzə çıxan ziddiyyətin obrazını nümayiş etdirən incəsənət növü – satiradır. Adi nəzəri təlimlərdə satiranın hansı ədəbi növə aid edilməsi haqqında göstəriş olmadığından, onlar bu cəhətdən müəyyən çətinliklə üzləşirdilər. Çünki satirada heç bir epik cizgi nəzərə çarpmır. Eyni zamanda, onu lirikaya da aid etmək olmaz» [9, 224-225].

Deməli, Hegel satiradan ədəbi növlərdən biri kimi konkret olaraq danışmasa da, bu tip ədəbiyyatı heç bir ədəbi növə aid etməyin mümkün olmadığını göstərməklə dolayıcı ilə satiranı ədəbi növ yaratmaq xarakterinə malik olduğunu elmi-nəzəri şəkildə bəyan etmişdir.

Son yüzilliyin Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmində satiradan əsasən sadəcə bədii gülüş kimi bəhs edilmişdir. Lakin hələ XX əsrin səksəninci illərindən etibarən satira ədəbi növlərdən biri qeyd olunmuş [7, 43], sonrakı dövrlərdə isə bu məsələ haqqında tədqiqatlar genişləndirilməklə bir daha onun ədəbi növ olduğu qənaəti əsaslandırılmışdır [8, 481-485; 10, 42-55]. Son illərdə isə satira ədəbi növünün janrlarının da müəyyən edilməsi ilə bu ədəbi növün mövcudluğu bir daha təsdiq edilmişdir [1]. Bütün bunlar ədəbiyyat nəzəriyyəsində satira nəzəriyyəsi məsələsinə yenidən qayıtmaq zərurətini meydana çıxarmışdır.

Aparadığımız araşdırmalar nəticəsində bu vaxtadək ayrı-ayrı ədəbi növlərin tərkibində olduğu göstərilən aşağıdakı janrların satira ədəbi növünə aid olduğu müəyyən edilmişdir:

Satirik janrlar: parodiya, epiqram, felyeton, taziyanə, həcv, hər-bə-zorba, pamflet, şikayətnamə, şəbədə.

Yumoristik janrlar: anekdot, lətifə, qara-vəli, bəhrihəvil, meyxana, şarj, nadirə, parabolla, gülməcə, yanıltmac, acıtma, öcəşmə.

Bura Azərbaycanın Qabrovosu hesab edilən Şəkil gülüşünün və Nehrəm yumorunun müxtəlif təzahür formalarını da aid etmək mümkündür. Bundan başqa, XX əsrin əvvəllərində «Molla Nəsrəddin» jurnalına Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən yaradılmış poçt qutusu, teleqram, atalar sözü, səyahətnamə, təqvim və sair kimi janrlar da Azərbaycan ədəbiyyatın satira ədəbi növünə aid olan janrlardır. Xalq yazıçısı Anarın «Molla Nəsrəddin – 66» və «Molla Nəsrəddin – 86» satirik bədii yazılar silsiləsində təqdim etdiyi son poçt və replika, bildiriş, düzəliş, zarafatsız satirik bədii nəsr formaları satira ədəbi növünün fərqli janrlarından ibarətdir [1]. Yaxud Baba Pünhanın «Zarafatın bəy tərifi», «Baba Pünhanın ulduz falları» və sair kimi fərqli bədii formaları satira ədəbi növünə aid janrların müstəqillik illərində də yaranıb inkişaf etdiyini göstərir [5,41-45].

Bütövlükdə isə görkəmli yazıçı-ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin yazdığı kimi «gülüş özü həyatda mənəvi varlıqdır. Ona görə də bədii əsərlərdə onun təsviri zəruri və ləyaqətli yer tutur» [8, 481-485].

Özünəməxsus janrlar qrupuna, törədicilik xüsusiyyətinə malik olması satiranın ədəbi növ

olduğunu müəyyən edən ən mühüm xüsusiyyətlərdəndir.

Satira ədəbi növü və janrları məsələsi ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin satira nəzəriyyəsinə yenidən qaydışına əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Molla Nəsrəddin: dünən, bu gün. Bakı: Nurlan, 2011.
2. Aristotel. Ritorika. Poetika. Moskva, AST, 2018.
3. Aristotel. Poetika. Bakı: Azərənşr, 1974.
4. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
5. Baba Pünhan. Pünhannamə. Bakı, «Sərkəroğlu-Budad», 2015.
6. Бопев Ю.Б. Сатира// См.: Теория литературы. М.:Наука, 1964.
7. İsa Həbibbəyli. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, ADPİ-nun nəşri. 1985.
8. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, «Nurlan», 2007.
9. Георг Вильгельм Фридрих Гегель. Эстетика, в 4-х томах, том II, Москва, «Искусство», 1969.
10. Жанровые-стилевые развития национальных литератур в XX-XXI веке. (материалы научной конференции), Казань, 2020.
11. Vissarion Belinski. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaq-gənclənşr, 1948.
12. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (kollektiv), 2 cildə, II cild, Bakı, «Elm fondu», 2018.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
isa.habibbeyli@science.az

LITERARY TYPE OF SATIRE AND GENRES

İsa Habibbəyli

In the article is dealt with the necessity of review of classification of literary types and genres.

In addition to the definitions of the epic, lyrical and dramatic literary genres defined by Aristotle, Nikolas Boileau, Hegel, Vissarion Belinsky in the classical classification of literary genres, the author substantiates the conclusion that satire is also an independent literary genre.

For first time, satirical and humorous genres of satire are introduced in the article.

Keywords: literary type, genre, satire, humor

САТИРА КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ РОД И ЕЕ ЖАНРЫ

Иса Габиббейли

В настоящей статье представлена аргументация пересмотра традиционной классификации литературных родов и жанров. Речь идет о расширении классической концепции таких корифеев, как Аристотель, Буало, Гегель, Белинский – относительно разделения литературы на эпический, лирический, драматический роды за счёт дополнения к ним сатиры как самостоятельного литературного рода. В статье впервые представлены специфические сатирические и юмористические жанры отмеченного литературного рода.

Ключевые слова: литературный тип, жанр, сатира, юмор